

Člověk a jeho „dluhy“ [2006]

Karl Jaspers (1883–1969) bývá charakterizován vedle Heideggera jako jeden ze dvou prvních a hlavních německých představitelů „filosofie existence“; oba tito vynikající němečtí myslitelé se však sami nevydávali za „existencialisty“ (termín „existencialismus“ byl velmi zpopularizován J.-P. Sartrem; ačkoliv Sartrova kniha o „Bytí a nicotě“ byla inspirována Heideggerem, Heidegger se od Sartrovy interpretace existencialismu distancoval svým „Dopisem o humanismu“, poslaným Beaufretovi). Název „existencialismus“ ovšem neoznačoval jen filosoficky zaměřené autory, ale zahrnoval také spisovatele a vůbec umělce (příkladem může být Albert Camus), a představoval také rozšířený životní pocit, a dokonce obecné nálady zejména po druhé světové válce. V tom smyslu se tehdy stal existencialismus až jakousi módou. Všechno bylo nějak spjato s novým chápáním slova „existence“, jež o sto let dříve předznamenal a inicioval dánský myslitel Søren Kierkegaard. Zatímco tento termín dlouho znamenal něco jako „skutečný výskyt“, nyní byl spojován s novým významem slova „subjekt“, jak jej razili velcí, hlavně němečtí romantici. Také původně latinský termín *subiectum* znamenal vlastně „objekt“, „předmět“ (dodnes to vidíme v románských jazycích a v angličtině), ale velcí němečtí myslitelé jako Fichte, Schelling a Hegel provedli a prosadili obrovskou proměnu jeho významu, která ze „subjektu“ udělala opak objektu, non-objekt, ne-předmět. Tak byly otevřeny cesty, které staré myšlení vlastně neznalo a které vedly k objevům celých nových „teritorií“, a také k možnostem je nově zkoumat. V Jaspersově pojetí je člověk jen *možnou* existencí; ne každý člověk se existencí *skutečně* stává: stát se existencí je lidským úkolem, posláním, není to součástí jeho danosti, jeho přirozenosti. Proti tomuto poslání se každý člověk může provinít, může selhat, a to různými způsoby. V tom je právě ta novinka: subjekt už není to, co „je“, co trvá uprostřed proměnlivosti života, ale někdo, kdo se děje, kdo „se stává“, kdo v tom může selhávat, kdo se může provinít nejen vůči druhým, ale také vůči sobě, vůči své povolanosti k existenci, kdo si zablokuje svou vlastní budoucnost a sám sebe ztratí. Jaspers jde ještě dál a tvrdí: existencí se člověk stává v mezních situacích, a právě v těch také troskotá. Toto troskotání se však připravuje už v každodenním životě jako provinilost. Dalo by se proto říci, že člověk jako ten, který „je tu“ (ve svém ‚Dasein‘), se stává člověkem-existencí zejména také tím, že si uvědomuje svá konkrétní selhání, svá provinění. Problém viny je tedy primárně a základně vnitřní, niternou záležitostí každého člověka samého; kdo mluví jen o vinách těch druhých, ještě nedospěl, nestal se vskutku člověkem, protože buď o svých vinách vůbec neví (to je zlé), nebo si je nechce přiznat (to je ještě horší). Být si opravdově vědom své provinilosti

znamená probudit v sobě člověka, stát se probudilým, novým člověkem, obrodit se, jakoby se teprve narodit, znovu narodit.

Před víc než půlstoletím vykládal Karl Jaspers na výzvu jednoho švýcarského časopisu, co to je existencialismus, způsobem, který nám možná řekne víc o Jaspersovi samém než o ostatních, z nichž některé také jmenuje (Heidegger, Sartre, Marcel, Camus). Říká tam totiž, že už před první světovou válkou sílilo znechucení nad podivnou bezstarostností tehdejší filosofie, která sice byla intelektuálně solidní, ale co do svého obsahu nevěrohodná, protože se sama degradovala na služku věd, a pohodlně vzdálena životu se omezila na teorii poznání a dějiny filosofie. „Byla to dychtivost po vážnosti skutečného filosofování, po tom, nadechnout se toho, co vanulo ze staré velké filosofie a co znovu mohl pocítit každý, kdo byl probuzen Kierkegaardem a Nietzschem.“

Jaspers opravdu nepovažoval intelektuální zdatnost ani spekulativní hloubku za postačující k tomu, aby bylo možno mluvit o „velké filosofii“. V tom smyslu se bytostně vymkl z tradice německého typu filosofování, které svůj cíl vidělo ve vybudování mohutného systému (Hegel byl např. přesvědčen, že pravou podobou, v níž existuje pravda, může být pouze její vědecký systém, a proto je třeba pracovat na zvědečtění filosofie, tj. na jejím pozvednutí na vědu – „Erhebung der Philosophie zur Wissenschaft“). Neznamená to však, že by Jaspers systematickostí podceňoval nebo dokonce že by jí nebyl sám schopen. Jeho třídílná „Filosofie“ z roku 1932 (1. *Filosofická orientace ve světě*, 2. *Projasnění existence*, 3. *Metafyzika*) je toho přesvědčivým příkladem; zároveň s ní však vyšla jeho malá, ale mimořádná ‚jubilejní‘ knížka o „*Duchovní situaci doby*“, která je pozoruhodným dokladem toho, jak se může (a má) filosof pokoušet rozumět době, v níž žije, a jak může takřka „kupředu vyhlížet“, co se chystá a co přichází. (Zajímavé tu může být srovnání s Heideggerem, který nejen dost nechápal, co se děje, když se stal posledním voleným rektorem v již hitlerovském Německu, ale zřejmě to a ani své selhání do konce svého života nepochopil.) Filosof musí podle Jasperse dostat větším, širším nárokům než jen úzce odborným; musí prokázat svou integritu také v osobním životě, a v neposlední řadě ve své odpovědnosti společenské a politické. A to právě bez náležitého porozumění situaci není možné.

Když na přelomu roku 1966/67 v Severoněmeckém rozhlase (NDR) 83letý Jaspers o sobě a o svém životě volně vyprávěl, zmínil se také o prvním setkání se svou budoucí ženou Gertrudou, sestrou židovského kolegy a přítele-medika, a dokázal v jedné větě formulovat také svůj vztah k filosofii, resp. svou nejhlubší filosofickou angažovanost. Až do toho okamžiku, jak říká, byl člověkem, který chce vědět a který chladně usiluje o pravdu. A náhle se stal někým, komu je každým dnem připomínáno, že je člověkem. A to nikoli slovy, nýbrž již samou *skutečností* životního

druha, která ho mlčky vyzývá: Nesmíš si myslet, že jsi svými duchovními výkony už vykonal dost! – Po Hitlerově „převzetí moci“ a poté, co odmítne rozvod s ‚židovkou‘, nesmí přednášet ani publikovat. V roce 1940 se oba manželé dostávají – řečeno v jaspersovských termínech – do „mezní situace“, kde už „končí každé účelové uvažování“; opětovně jim hrozí deportace. Už nelze nikterak změnit, k čemu dochází a co dělají ‚ti druzí‘; je však možno zemřít. 11. března si Jaspers píše do deníku: Nemůže to být boží vůle, že bychom museli strpět všechno ... Nelze požadovat, aby člověk přežil za jakýchkoli podmínek. Jistě *smí* udělat konec, když už není s to cokoli podniknout – ale ovšem *nemusí* to udělat: není to příkaz, je to jeho svobodná vůle, je mu to dovoleno. Gertruda uvažuje o tom, že sama zemře, aby zachránila svého muže před deportací. Hrozba trvá; 2. května 1942 píše Jaspers do deníku: Nemohu-li Gertrudu před násilím ochránit, musím zemřít také – to je prostá čest muže. Ale to není rozhodující, a nestačí to. Srdce ve své hloubce ví: Náležím k tobě. – Nakonec to byli až 1. dubna 1945 Američané, kteří oba manžele před znovu nařízenou deportací zachránili.

Uvádím to proto, abychom si uvědomili skutečný, tj. životní kontext Jaspersových formulací z knížky o „*Otázce viny*“, z nichž si tu některé připomeneme: Každý z nás má vinu, pokud zůstal nečinný. Pasivita ví, že je morálně vinna každým selháním, které zanedbává povinnost chopit se jakékoli možné aktivity k ochraně ohrožených, k ulehčení bezpráví, k odpírání zlu. Kdo se zúčastnil rasového šílenství, kdo měl iluze o výstavbě, založené na podvodu, kdo se smířoval se zločiny, k nimž docházelo už tenkrát, ten je nejen odpovědný, nýbrž musí se morálně obrodit (tady je možná na místě poznámka, že německé slovo *Schuld* neznamena jen vinu, ale také dluh; českému slovu „vina“ trochu chybí ona budoucnostní dimenze, volající po „nápravě“, po „splacení“ dluhu a „odčinění“ zla, jež bylo zaviněno; právě proto končí Jaspersova knížka oddílem o „očistě“). Jestli to bude možné a jak toho člověk dosáhne, to je pouze jeho věc a dá se zvenčí sotva posoudit. Metafyzická vina je nedostatek absolutní solidarity s člověkem jako člověkem. Tato solidarita je porušena, přihlížím-li, jak dochází k bezpráví a zločinu. Nestačí, že dávám obezřetně život v sázku, abych tomu zabránil. Dochází-li k tomu, a jsem-li při tom, a zůstávám naživu, zatímco druhý je vražděn, pak je ve mně hlas, díky němuž si uvědomuji: to, že ještě žiji, je moje vina. Tisíce Němců hledalo nebo i našlo smrt v odporu k režimu, většina anonymně. My, kteří jsme zůstali naživu, jsme ji nehledali. Nevyšli jsme do ulic, když byli naši židovští přátelé odváděni, a nekřičeli jsme, aby zabili i nás. Zůstali jsme raději naživu, se slabým, i když oprávněným důvodem, že naše smrt by stejně ničemu nepomohla. To, že žijeme, je naše vina. Jsme si před Bohem vědomi čehosi, co nás hluboce pokořuje. Stalo se s námi za těch dvanáct let něco, co znamená hlubokou změnu naší bytosti. Všichni

máme spoluvinu na tom, že v duchovních podmínkách německého života bylo něco, co umožnilo vznik tohoto režimu. Musíme převzít vinu otců. Jsme politicky odpovědni za náš režim, za jeho činy, za začátek války v této dějinné situaci a za to, že jsme připustili, aby se na nejpřednější místa dostali vůdčové určitého typu.

Myslím, že bude každému dobře pochopitelné, že Němci Jaspersovu knížku o německé vině, ale také o vině vůbec a o několika základních jejích rovinách, nijak nevíkali. Pouhý rok po konci války a zejména po hrozném vojenském porážce, strašném rozvratu a čtveré okupaci měli nejspíš jiné starosti, než přemýšlet o své morální nebo dokonce metafyzické vině. Dodnes převládá vůči Jaspersovi v německé veřejnosti (pokud vůbec o Jaspersovi ještě něco ví) jakási hluboká, mlčenlivá averze, která ovšem byla posílena i jeho dalšími provokujícími texty (jako je třeba „Kam spěje Spolková republika?“ aj.), a nepochybně i jeho poněkud skandálním odchodem do Basileje (1948; a to poté, co si vyžádal písemná pozvání na tři německé univerzity). Ale to všechno jistě není hlavním důvodem, proč byl český překlad „*Otázky viny*“ poprvé připravován ještě před vojenskou okupací 1968 a vydán v roce 1969, ani proč by měl být u nás dnes vydán znovu. Není to totiž zdaleka jen historický dokument, dokreslující dávno minulou situaci poválečného Německa.

Jaspersovu knížku bychom neměli číst jako záležitost spjatou jen s poválečnou situací poraženého Německa, ale ani jako dokument evropské a světové situace poloviny minulého století, tedy z nějaké „soukromé“ české distance; důvodů pro aplikaci na naše domácí poměry je dost. Když knížka v roce 1946 v Německu vyšla, americký důstojník, dohlížející na univerzitu, prý za ni Jaspersovi děkoval s tím, že není napsána jen pro Němce, nýbrž také pro svědomí vítězných spojenců. Nedovedu posoudit, do jaké míry bylo toto hodnocení reprezentativní, a to jak pro Američany, tak pro ostatní dva západní vítězné spojence. Jaspers zajisté nechtěl pomlčet ani o „vině druhých“ (tedy ne-Němců), i když věděl, že to může zavádět, protože politická vina vítězů z první světové války „leží v jiné rovině než zločiny Hitlerovy“. Na adresu Anglie, Francie a Ameriky jasně říká, že „není správné, stáhne-li se vítěz prostě zase do své ulity, chtěje mít klid, a přihlíží-li jen, co se ve světě děje“, a připomíná selhání západních mocností, když strpěly vpád Japonců do Mandžuska, a později italské přepadení Habeše. Vytýká Anglii, že umožnila Mussolinimu přežít, když dopustila, aby usnesení ženevské Společnosti národů zůstalo jen papírovou záležitostí, a také když nevyužila tehdejší Mussoliniho ochoty se postavit proti Hitlerovi. Jaspers připomíná, jak 1933 Vatikán uzavřel konkordát s Hitlerem, jak všechny státy uznaly hitlerovský režim, jak celý svět proudil do Berlína na Olympiádu, jak Francie strpěla, když Hitler obsadil Porýní; dokonce připomíná ostudný Churchillův otevřený dopis Hitlerovi, jakož i to, jak Anglie uzavřela s Hitlerem námořní pakt.

A nezapomíná ani na Stalinův pakt s Hitlerem, který umožnil Hitlerovi zahájit válku. A poukazuje také na to, že v té době zůstávaly všechny neutrální státy stranou a nedržely spolu, ani se spolu nebránily. Jaspers se proto táže: máme snad uznat, že jsme vinni pouze my?, avšak potom významně dodává: „Naše úvahy o vině slouží k tomu, abychom pronikali do smyslu naší vlastní viny, i když hovoříme o vině druhých.“

Pochopitelně, říká Jaspers, nemůžeme jen poukazovat na slepotu politických vůdců tehdejších velmocí, protože odpovědni byli i politikové menších a malých států; zejména však má každý občan svůj díl odpovědnosti za politiky, za vládu a za to, co dělají, co činí stát. – Zde si musíme říci: to přece neplatí jen pro tehdejší Německo, ale znamená to, že odpovědni jsme už tehdy byli také my sami (tj. naši předkové), a to nejen tím, že jsme se např. po Mnichovu nebránili vojensky, ale zejména tím, jak jsme ještě dříve přispěli k tomu, aby se situace vyvinula tím směrem, který se dnes mylně jeví jako jediný skutečný. A proto jsme také dnes odpovědni i tím, co jsme připustili po válce, jsme spoluodpovědni za to, co se u nás stalo po r. 1945 a pak po únoru 1948, a k čemu pak docházelo po celou druhou polovinu století a pak také za posledních 6 let; jsme odpovědni za tuto minulost, ale také za budoucnost a zejména před budoucností. Historie není prostě jen to, co se stalo, ale je vedle řady dobrých věcí také plná situací a jednání, k nimž nikdy nemělo dojít a za něž jsou lidé různou měrou odpovědni, tj. na nichž nesou svůj podíl viny. A my k těmto lidem vždycky také náležíme, ať chceme nebo ne, a to i tehdy, když „nic neděláme“, resp. když jsme „nic neudělali“. Morální a metafyzickou vinu nesou za rodiče jejich děti a děti dětí; taková vina se nesmaže, ale může být jen přiznána a – pokud to je možné – odčiněna.

Jaspersova knížka je vším spíš než moralizováním; je to soubor myšlenek a zejména otázek člověka, který tím vším prošel, který si to musel stále silněji a v širších kontextech uvědomovat (a tak se stále víc musel politizovat a politicky tříbit), který ovšem také vidí nesmírnou komplikovanost problému, ale odmítá ji nejen vytěšňovat a popírat, ale i jakkoli zjednodušovat, a ovšem nechce v ní ani utonout, protože – a to je to nejvýznamnější – nechce za žádnou cenu rezignovat na pravdu.

Často se dnes u nás ozývají hlasy, že jsme se dosud nevyrovnali se svou minulostí (rozumí se komunistickou). To je nepochybně pravda; ale co to vlastně znamená? Chceme celý problém zjednodušit a omezit jen na to, že jsme trestně nepostihli většinu kriminálních činů, jichž se dopouštěli představitelé prolhaného a zločinného režimu? Nebo to snad ještě rozšířit na vyvození politických a některých majetkoprávních důsledků jako nápravy toho, co se stalo? Kdo si může myslet, že by něco takového bylo stačilo, i kdyby vůle k tomu byla mnohem silnější? Kdo může mít iluzi, že by to mohlo pro naši mravní a duchovní úroveň přinést něco podstatného, tj. něco významného pro skutečnou nápravu jednotlivců i společnosti? Ten

základní problém totiž vůbec nespočívá v něčem, co lze řešit soudně nebo nějakými právními nebo organizačními opatřeními. Jaspers má naprostou pravdu, když zdůrazňuje, že „pro nás všechny – jako pro jednotlivce – platí: nechceme se jenom tak snadno cítit nevinní, nechceme litovat sebe samy jako oběti neblahého osudu, nechceme očekávat pochvalu za utrpení, nýbrž chceme se sami sebe ptát, neúprosně si sami pro sebe ujasňovat: kde jsem cítil falešně, myslil falešně, jednal falešně – chceme hledat vinu tak dalece, jak jen je možno, u sebe a ne ve věcech nebo u druhých...“ Je nedůležité, že to původně napsal jako Němec Němcům. My to dnes musíme číst jako poselství člověka, určené také osobně nám, chceme-li být zase „lidmi“ v pravém slova smyslu, tedy každému z nás, kdo prožil třeba jen poslední roky toho debaklu, který si stále ještě přisvojoval jméno „socialismu“ a dokonce „demokracie“. Nikoho k tomu nelze nutit, nikoho v tom nelze kontrolovat; v této věci rozhoduje v posledu každý sám o sobě. Míru jeho opravdovosti může změřit pouze Pravda, kterou nemá a nikdo nikdy nebude mít jako její „držitel“ ve své moci.

Samozřejmě tu nejde jen o nás, o tzv. „českou otázku“. Je to otázka především evropská, před kterou stojí občané všech zemí a národů, které se chtějí podílet na přípravě a pak i budování „nové Evropy“. Právě Evropané si dnes musí připustit také své obrovské viny a dluhy vůči ostatnímu světu. „Ujasnit si svou vinu znamená zároveň ujasnit si svůj nový život a jeho možnosti.“ Pokud k tomu nedojde, bude to ve skutečnosti znamenat konec Evropy.